

Šlosar, Dušan

Vývoj konektů

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 16-21

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123012>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

2. Vývoj konektů

Konekt, tj. segment stojící v kompozitech na hranici mezi předním a zadním členem, měl v praslovanštině zřejmě podobu zkráceného kmenotvorného vokálu. O tom svědčí podoba starých bezafixálních kompozit doložených ve více než jedné skupině slovanských jazyků, o nichž tedy můžeme předpokládat, že existovala už v praslovanštině.

Přední člen o-kmenový (m. nebo n.) byl připojován konektem *-o-*: **zbl-o-děj-ъ* (čes. *zloděj*, rus. *злодеѣ*, slovin. *zlodej*); **vĵk-o-dlak-ъ* (čes. *vlkodlak*, rus. *волокдлак*, srb. a charv. *vukodlak*).

Přední člen a-kmenový byl spojován stejným konektem *-o-*, protože to byla střídnice za krátké *a* (Lamprecht 1987): **much-o-mor-ъ* (stč. *muchomor*, rus. *мухомор*, srb. a charv. *muhomor*).

Přední člen u-kmenový byl připojován zkráceným *u*, jež dalo *ъ*: **pol-ъ-nokt-ъ* (čes. *půlnoc*, rus. *полночь*, slovin. *polnoč*). U starší složeniny **medhu-edis* se před následujícím vokálem *e* (ještě bez proteze) změnil ve *v*: **med-v-ěd-ъ* (čes. *medvěd*, rus. *медведь*, slovin. *medved*).

Jo-kmeny měly v důsledku psl. změny *jo>je* konekt v podobě *-e-*: **voj-e-vod-a* (čes. *vévoda*, rus. *воевода*, slovin. však *vojvoda*).

Přední člen ja-kmenový měl konekt *e-ový*, totiž vzniklý z krátkého *a* změněného v *o* a vlivem *j* posléze v *e* (Lamprecht, 1987), které pak v češtině (nejen po labiálách) splynulo s *ě*: **zem-je-tręs-ъ* (stč. *zemětřas*).

I-kmeny byly připojovány psl. střídnicí za krátké *i*, tj. *-ъ*: **nokt-ъ-leg-ъ* (čes. *nocleh*, rus. *ночлег*), **devęt-ъ-sil-ъ* (čes. *devětsil*, rus. *девясил*, charv. *devesilj*).

Kmenotvorná hláska kmenů konsonantických však tuto konektivní funkci nebyla schopna plnit, proto byly přední členy konsonantické připojovány nejčastějším konektem vokalickým, tj. *-o-*: **kol-o-maz-ъ* (čes. *kolomaz*, rus. *коломазь*, slovin. *kolomaz*).

Stejnými kmenově determinovanými konekty byly zprvu připojovány přední členy adjektivní: **čřn-o-byl-ъ* (čes. *černobýl*, rus. *чернобыл*, charv. *crnobelnjik*), **Vyš-e-gord-ъ* (čes. *Vyšehrad*, jihosl. *Višegrad*) a patrně i numerální: **tr-ъ-nog-ja* (čes. *trnož*, *trnože*).

Přední členy slovesné bývaly připojeny konektem *-i-*: **bol-i-golv-ъ* (čes. sice *bolehlav*, rus. však *болуголов*, srb. a charv. *boliglava*). Tento konekt připomínal koncovku imperativu a z toho se téměř všeobecně vyvozuje, že imperativní podoba verbálního členu je v těchto kompozitech původní (Dickenmann, 1934, s. 347–367). Podporou tohoto názoru je skutečnost, že

v některých slovanských jazycích se později jako přední člen objevuje skutečně imperativní forma slovesa: např. čes. *tlučhuba, strašpytel*, slovenské *melhuba, hrajnoha*, pol. *popijbrat, hulajdusza* (Kaiser 1980, Bartáková 1985). Pro praslovanštinu však takové podoby předpokládat nelze; v imperativní podobě nelze předpokládat především přední členy atematické a přední členy sloves a-kmenových, jež by musely být zakončeny na *-jb*. Z některých pozdějších, ale přitom starých, totiž raně staročeských dokladů je zřejmé, že vokality vyznívající verbální přední člen se spojoval se zadním bez konektu, srov. např. staročeská osobní vlastní jména *Ubyněga, Sbramír...*

Tento předpokládaný praslovanský stav konektů byl nejdříve změněn v případech, kdy byla předním členem číslovka. Základní kmenová podoba tu byla vystřídána tvarem genitivním; stopy nacházíme jak v ruštině (*двоюродный, третий*), tak ve staré češtině (*dvůlistec, třihranatý, čtyřdný // čtyřdný, pětilist...*). Napříště a po celou historickou dobu to bude převládající podoba základních číslovek 5 až 99 ve funkci předního členu složeniny. Je to zřejmý projev postupného konstituování slovního druhu číslovek a jejich oddělení od původního slovního druhu substantiv. V kompozitech se tedy projevuje specifická číslovek dříve než v jejich deklinačních tvarech, čímž máme na mysli redukci jejich pádových forem souvisící s (částečným) přenesením flexe na počítaný předmět (Lamprecht — Šlosar — Bauer 1986, 164).

Už staroslověnština představuje u kompozit s předním členem numerálním obsazeným i-kmenovými číslovkami přechodný stav: zčásti mají přední člen připojen ještě zkráceným kmenotvorným vokálem *-b-* jako v praslovanštině, např. *трьзъбъць*, zčásti je už reprezentován hláskově obměněnou genitivní podobou číslovky, např. *тридъневътъ*.

Staročeský stav představuje pokračování tohoto praslovanského dědictví s několika odlišnostmi. S ústupem kmenového deklinačního principu souvisí patrně skutečnost, že konekt přestává být určován kmenem předního členu. Absolutní převaha nabývá konekt *-o-*, původně ovšem společný nejpočetněji zastoupeným o-kmenům a a-kmenům a nadto kmenům konsonantickým. Připojuje i přední kmeny u-kmenové (*medojěd, domoděl...*), i-kmenové (*smrtonoš, piesnotvor...*) i jo-kmenové (*licoměrný, mužobojstvo...*). Konekt *-e-*, očekávaný u jo-kmenů (*vojevoda*), se objevuje v podobě *-ě-* u ja-kmenů (*kožěluh, zemětřas, zeměplaz...*). Nulový konekt, původně vlastní u-kmenům a i-kmenům, se velmi vzácně objevuje v kompozitech jiných (*kovkop, Vojtěch...*). Nový je substantivní konekt *-i-*, např. *kostival, konipas, konivoda, hovnival, ohnipara...*, v místních jménech *Hostivaři, Konipasi...* Ve většině takových případů je vokálem předchozí slabiky *o*; výběr konektu tedy může být dán zřeteli disimilačními. (Disimilační princip není v morfologickém plánu češtiny neznámý, viz např. lok. pl. *o cílech* m. čekaného *cílich*, gen. sg. *Halase*, ale *Mánesa* apod. Viz i Příruční mluvnice češtiny, 1995, 245.) Zřídka se konekt *-i-* uplatňoval v jiných případech: *krviplav, piedimuž, Vlastimila...* Je zřejmé, že ve staročeské době už konekt předního členu substantivního přestal být vázán na první kmen. Povaha konektu je ve staré češtině zcela formální:

konekt následující po předním členu substantivním nesignalizuje nic jiného než hranici spojení dvou autosémantických základů.

Obdobně je tomu s konekty předních členů adjektivních, kde by teoreticky připadaly v úvahu konekty *-o-* a *-e-*, tzn. původní kmenotvorné vokály adjektivních *o-/a-*kmenů a *jo-/ja-*kmenů, ale prakticky se uplatňuje pouze *-o-*: např. *czuzoložný, czuzozeměln ...*; jistě mj. i proto, že primárních adjektiv *jo-*kmenových byl mizivý počet, který mohl snadno podlehnout tlaku analogie.

Ve staré češtině u zděděných typů substantivních kompozit s předním členem substantivním a zadním deverbálním jejich bezafixální struktura způsobovala, že povaha pojmenovávané substance nebyla ve většině případů jednoznačně specifikována; z formy kompozita nebylo patrné, zda běží o abstraktně chápaný děj (*zemětřas*), nebo zda jde o substanci konkrétní, a to buď neživou (*kolomaz'*), nebo živou, a v tom případě buď osobu (*vinopal*), nebo zvíře (*kurodav*). Proto se už v rané staré češtině, obdobně jako předtím ve staroslověštině, prosazují kompozita sufixální. Jejich sufixy přinášejí důležitou informaci o povaze oněch substancí a tím výrazně zvyšují sdělnou hodnotu kompozit.

Složená dějová abstrakta stejně jako abstrakta derivovaná jsou nejčastěji opatřována sufixem *-nie/-tie* (*modloslúženie, zemětřesenie, hromobitie...*). Ta mají zčásti konekty běžné u kompozit s prvním členem substantivním, zčásti má jejich přední člen formu genitivu nebo předložkového pádu substantiva: vedle *vinobranie* i *vínabranie*, jen gen. *krvetečenie, okamženie, diekučiněnie...*; také *sebezalúbenie, sebedóvěrenie* s předním členem pronominálním. Předním členem může v takovém případě být i předložkový pád: *zmrtvýchvstánie, nanebevzětie, donebevzětie, vnebevzětie, předsěvzětie, podsěbitie...* Konečně mohou přední člen představovat i výrazy adverbialní: *dostidánie, spolujedenie, zadosťučiněnie, napředohlášení, znouvysazenie...* Tyto formace se někdy považují za spřežky (Bozděchová s.a., s. 15), avšak ve skutečnosti na rozdíl od skutečných spřežek typu *pantáta* nebo *zrána* nevznikly pouhým splynutím slov, která stávala v promluvách vedle sebe, nýbrž jsou utvořeny slovtvorným aktem, v jehož průběhu vzniku složeniny předcházela vznik volného spojení se změněným slovosledem, jaký v běžné promluvě možný není, tedy: *mženie oka > oka mženie > okamženie, vzětie na nebe > na nebe vzětie > nanebevzětie*. Stejně jako u kompozit s tradičním konektem tu jde o doplnění dějového jména pojmenováním procesoru, zasažené substance, okolnosti či míry.

Ridčeji vznikají i obdobná kompozita se sufixem činitelským, např. *otcězabíječ, solivarič, spolubydlec, penězměnc*. Je tedy zřejmé, že mezi složeninami s tradičním konektem a složeninami s předním členem v podobě pádové formy, prosté či předložkové, neexistují funkční rozdíly. Někdy se dokonce obě možnosti realizovaly paralelně (*vínabranie // vínobranie, živubytie // živobytie, pravdymluvcě // pravdomluvcě, penězměnc // penězoměnc ...*). Obě podoby předního členu jsou tedy ve staročeských kompozitech rovnocenné.

Nová kompozita se základní číslovkou (kromě *jeden, sto, tisíc*) jako předním členem mívají ve staré češtině tento přední člen důsledně v genitivní formě; pokračuje tu tendence započatá, jak jsme ukázali, už na sklonku údobí

praslovanského: *dvúletní, tříletý, čtyřdný, pětiprst...* Numerální povaha slova *pól* se obráží ve formě předního členu: v nových staročeských kompozitech má důsledně genitivní singulárovou podobu, např. *poluverš, poluves* apod., a v kompozičních derivátech genitivní formu duálovou, např. *polúhonie, polúletie, polúmíle, polúročie...*

Konekt předního členu verbálního, v praslovanštině u konsonanticky zakončených základů důsledně *i-ový*, se ve staré češtině uplatňuje méně důsledně, protože přední člen dostává i podobu bezkoncovkového imperativu. Vedle apelativ jako *rušikvas, stulikep*, Klaretova výtvoru *hudivarhan* a vlastních jmen jako *Kusibrod, Plativoj ...* (Pleskalová 1998) se objevují i apelativa *duspivo, stulkep* a vlastní jména osobní *Melhuba, Lupškříně*, místní *Pobipsi* aj. (Tato restrukturační byla nejživější právě v češtině, slovenštině a polštině, kdežto v srbské a charvátské se kompozita tohoto skladu omezují téměř výhradně na struktury s konektem *-i-* (Kaiser 1980, Bartáková 1985).) Odlišné konecky (*bolehlav, pasorit, kratochvíle ...*) se objevují u kompozit tohoto složení jen tehdy, nejde-li o pojmenování osob. Jinak shodnost funkcí, jimiž je expresivní pojmenování osob, u kompozit s konektem *-i-* i u kompozit s předním členem v imperativním tvaru, naznačuje, že imperativní podoba předního členu není exponentem žádné syntaktické funkce, a že tu tedy jde o nulový (později i jiný) konekt, funkčně shodný s původním *-i-*. Tento typ expresivních pojmenování osob zůstává pak produktivní po celou historickou dobu (Šlosar 1996).

Ve střední době se u konektu substantiv nic podstatného nemění: zcela převažuje *-o-*, konekt *-i-* se jen ojediněle objevuje v jiných než disimilačních pozicích (tzn. po slabice *s o*), např. *ctižádost, pídimužiček...* Jen nevýrazně už přibývá substantivních kompozit s předním substantivním členem ve tvaru genitivním: *šatúkrádce, díkúčinění* ze slovníku Veleslavínova, *knihvazač, ranhojič, nohsled, ctižádost...* doložené u Komenského (Rösel 1983). Genitiv je ovšem převládající forma předního členu číslovkového; ranější staročeská produktivita předního členu *polu-/polú-* je však překonána, objevují se první kompozita s předním členem *polo-* (např. *poloetie*; Staročeský slovník 1970n.).

Ve střední době se začíná živě rozvíjet typ kompozit s předním členem substantivním ve tvaru genitivu a zadním členem adjektivním. Jeho počátkem je patrně staročeské ojedinělé adjektivum *bohobojný*, vedle něhož se objevuje i podoba *bohobojný* — pod vlivem synonymního spojení *boha bojící*, jistě i ne bez vlivu něm. *gottesfürchtig* a nadto snad podporována tendencí vokalicky disimilační (*o — o > o — a*). Ve střední době vznikají formace další: *chvályhodný* a *víryhodný* (Veleslavín), *bohobázlivý, pozoruhodný, hrúzyplný* (doložené např. u Komenského). Většinou mají německé paralely rovněž s předním členem genitivním: *lobenswert, gottesfürchtig, schreckensvoll...*, jde tudíž o kalky. Střední doba tedy konstituovala nový typ kompozit s předním, substantivním členem v genitivním tvaru. Doklad *hrúzyplný* je zvlášť důležitý potud, že zadním členem tu není deverbální adjektivum, jako v původnějších, starších dokladech, nýbrž adjektivum primární, které se ovšem spojuje s genitivem substantiva podobně jako adjektiva deverbativní.

V nové češtině počínaje už od dob Dobrovského (Dobrovský 1821) dodnes dochází k výraznému kvantitativnímu rozvoji typu: řada kompozit se zadním členem deverbálním *-hodný* (např. *pozoruhodný*), *-chtivý* (*tancechtivý*), *-lačný* (*krvelačný*), *-schopný* (*obranyschopný*), *-milovný* (*mírumilovný*) a také primárním jako *-plný* (*tajuplný*) a jeho antonymy *-prázdný* (*liduprázdný*), *-prostý* (*lihuprostý*) a *-pustý* (*bohapustý*). Zdaleka ne všechny mají německé paralely stejné slovtvorné struktury, tj. s předním členem v genitivní podobě. Typ se tedy od svého původního kalkového východiska emancipoval. Vedle toho existují kompozita téhož slovnědruhového složení, avšak s konexem *-o-*, např. *vodomilný*, *smrtonosný*, *sněhobílý*, *bohorovný*, *vzduchotěsný*... Podstatně méně novočeských kompozit téhož skladu má přední člen v podobě dativní, jako *bohulibý* (ale *škodolibý*), *ohnivzdorný*, *pravděpodobný*. Všechny dativní a většina genitivních předních členů vyjadřují syntaktický vztah se zadním členem, ale jestliže je zadním členem adjektivum primární (*bohapustý*, *liduprázdný*...), nemusí tomu tak být. Naopak v případě kompozita *vzduchoprázdný* přední člen v genitivní podobě není, ač u ostatních (*bohaprázdný*, *duchaprázdný*, *liduprázdný*) tomu tak je. Zdá se, že příčina odchylky v případě *vzduchoprázdný* leží v disimilaci konexu k vokálu předchozí slabiky (místo **vzduchuprázdný*, tedy *u — u > u — o*). Jestliže tomu tak je, pak jde o obdobný případ jako už v staročeských kompozitech *konipas*, *hovnival* (místo **konopas*, **hovnoval*...; viz výše). Z toho ovšem plyne, že poslední vokál substantivního předního členu, shodný s genitivní koncovkou, nemá už v těchto kompozitech funkci vpravdě syntaktickou, nýbrž že je zde rovněž konexem (*víryhodný* // *věrohodný*).

Jiný typ kompozit, jehož přední člen mívával ve starší češtině někdy genitivní formu, kompozita dějová (*díkůčinění*, *knihvazač* ..., viz kap. 3) se v nové době početně rozmnožuje jen nepodstatně: *knihprodač*, *knihtlačitel*, *lidíkrádce* u Tomsy (Tomsa 1791), *knihtiskárna*, *nohsleda* ve slovníku Dobrovského, *zbožiznalec*, *knihtisk*, *rukypolíbení* v současné češtině. Toto tvoření je tedy nanejvýš jen omezeně produktivní. Také přední členy povahy předložkového pádu nebo adverbialní vstupují do dějových kompozit zřídka: *dostičinění* // *zadostičinění*, *nactiutrhání* s výjimkou produktivních *znovu-* (*znovunavázání*) a *spolu-* (*spolužití*) (Jelínek 1962).

Kromě *-o-* je z tradičních substantivních konexů v nové češtině produktivní pouze *-i-*, a to i kromě své disimilační pozice, v níž se objevil už ve staré češtině (o tom viz výše). Objevuje se u substantiv na *-st* (*vlastivěda*), *-ď* (*lodivod*, *měditisk*), *-š* (*myšilov*), někdy na *-c* (*pecivál X otcovrah*), tedy převážně u někdejších *i*-kmenů. Není to asi jen náhoda, že se tento konex shoduje s koncovkou genitivní, obdobně jako tradiční konex *jo-*kmenů a *ja-*kmenů *-e/-ě-* (*mořeplavec*, *přelícení*, *zeměpis*...).

Počínaje už od střední doby ztrácí patrně číslovkový charakter slovo *půl*; projevuje se to v novém, tentokrát substantivním konexu *-o-*: *poločas*, *polakoule*, *polosykavka*..., *polohluchý*, *pololegální*... Na druhé straně číslovkovou povahu nabývá *mnoho*; odtud počínající nová kompozita s alternativním před-

ním členem genitivním *mnoha-*: *mnohabarevný, mnohadenní, mnohajazyčný, mnohaletý, mnohatisícový*... Číslovka *sto*, v morfoložickém ohledu ještě substantivum (Příruční mluvnice češtiny 1995, 308), začíná vstupovat do kompozit jako přední člen v singulárovém tvaru genitivním: *staleť, stamiliony, stakilometrový, statunový*... Základní číslovky vyšší (*tisíc, milion*...) se ve funkci předních členů složenin chovají výhradně jako substantiva. Přestože je v nové češtině genitivní podoba předního členu numerálního v kompozitech převládající, nemusí tomu tak být u číslovek složitých (*dvousetprocentní // dvěšestprocentní*...).

Jaká je tedy role oněch segmentů na rozmezí předního a zadního členu kompozit? Diachronní pozorování ukázalo, že jejich podoba je dána předním členem, především jeho slovním druhem. Přesvědčivým argumentem jsou historické peripetie předního členu *pól*, který prošel fází kmenově určeného konektu (*pólnoc < polnoktš*) přes genitivní formu charakteristickou pro číslovky (*poluverš, polúboti*) po univerzální substantivní konekt *-o-* (*pololetí*).

Přední člen verbální přijal jako alternativu k původnímu konektu *-i-* uplatňujícím se pouze u konsonanticky zakončených kořenů (stč. *rušikvas*) tvar singulárového imperativu (*tlučhuba*). Tento určitý slovesný tvar, který se objevuje převážně v pojmenováních osob, tu však není nositelem syntaktických funkcí imperativu.

Přední člen substantivní původní kmenově determinované konekty vystřídal trojici konektů *-o-*, *-i-*, *-e-/ě-*, mezi nimiž má dominantní postavení *-o-*. U někdejších *jo-*kmenů a *ja-*kmenů není *-e-/ě-* genitivní koncovkou, nýbrž legitimním hláskovým pokračováním původního psl. konektu. Vedle toho se v kompozitech se zadním členem deverbálním objevil přední člen v genitivním tvaru, jednak jako výlučná forma (*diekučiněnie*), jednak jako forma alternativní (*peněžměnec // peněžoměnec*). V kompozitech tohoto skladu se ovšem vyskytoval i běžný substantivní konekt (*hromobitie*). Genitivní forma předního členu není tedy obligatorním nositelem jeho syntaktické funkce.

Obdobně je tomu u předního členu v kompozitech adjektivních. Vedle předního členu s dominantním konektem *-o-* existuje přední člen v genitivním tvaru (*chvályhodný*); impulsem ke genezi typu byly kalky z němčiny. Jejich zprvu syntaktická motivace v dalším vývoji pominula, když se jako zadní člen prosadila i adjektiva primární (*bohapustý*). Nadto se zde objevují symptomy vokalicky disimilačního principu výběru forem (*vzduchoprázdný* m. **vzduchuprázdný*).

První člen adverbialní povahy (i předložkový výraz) vstupuje obvykle do kompozita neobměněn.

Dnes jsou tedy přední členy kompozit ve formě určitého tvaru (ať imperativního, či pádového) jen alternativními podobami k předním členům připojeným pomocí konektů. Řadit kompozita této formy ke spežkám není už z hlediska synchronního opodstatněné. Jedinou rolí konektů/koncovek na rozhraní předních a zadních členů je funkce delimitačně-spojovací.